

О.В. Малюта  
(м. Вінниця)

**ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПОГЛЯДАХ  
ЧЛЕНІВ “ПРОСВІТИ”  
другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст.**

Вивчення процесу українського державотворення, як і поглядів на його становлення, є важливим не лише для розбудови Української держави у сучасний період, а й для розвитку історичної науки. Теоретичне обґрунтування членами “Просвіти” уявлень про національну державність, створення моделей її розвитку свідчило про те, що вони були представниками української нації, а їх громадська організація формувала основу для створення власної держави. Реконструкція поглядів діячів “Просвіти” другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст. на розвиток української державності сприятиме визначенню їх участі та внеску в творення останньої у 1917–1920 рр.

Проблема поглядів членів “Просвіти” в розглядуваний період на національну державність не була предметом спеціального історичного дослідження. Однак в аспекті участі у суспільно-політичному житті відомих діячів українського руху, які до того ж були членами “Просвіти”, Т. Антошевський<sup>1</sup> і І. Чорновол<sup>2</sup> висвітлювали погляди О. Барвінського, І. Гирич<sup>3</sup>, Я. Шашкевич<sup>4</sup> та Т. Остапко<sup>5</sup> – В. Липинського.

Метою даної статті є простеження поглядів членів “Просвіти” західноукраїнського й східноукраїнського регіонів на проблему національної державності в другій половині ХІХ – першій чверті ХХ ст.

Формі державного правління та устрою, а також можливостям для задоволення права на самовизначення у другій половині ХІХ ст. відповідав рівень розвитку народів, що населяли Австро-Угорську і Російську імперії. Роз’єднаний, без ознак національної свідомості, український народ не був готовим до створення власної держави. Законослухняні громадяни Австро-Угорщини, усвідомлюючи себе представниками великих європейських народів, а згодом націй, чекали правової розв’язки проблеми. В Росії під постійним тиском не було можливим розраховувати на позитивне вирішення питання – там доводилося лише мріяти про те, що “імперія зла” колись рухне. Українська суспільно-політична думка ХІХ ст. постійно оберталася довкола існуючих форм державного правління, для витворення інших не було досвіду та знання справи. Крім того, компонентом, який визначав настрої тодішнього населення, був “синдром територіального патріотизму”.

Провідна суспільна верства – інтелігенція – формувалася разом з ідеологією. Нові світоглядні позиції виникали й у “старого” суспільства. В західноукраїнських землях, де тривалий час провідну роль відігравало греко-католицьке духовенство, на думку С. Гелея, ідеологічною платформою був консерватизм. Його суть полягала у відданості парламентським методам боротьби<sup>6</sup>. Відродження консервативної політичної думки в Галичині відбувалося наприкінці першої половини XIX ст., коли її жителі почали уявляти себе частиною українського народу, незважаючи на те, що у свідомості значної частини населення регіону вже утвердилася польська національна ідея<sup>7</sup>.

До ідеологів консерватизму в українських землях належали і діячі “Просвіти”. Приміром, член-засновник львівської та тернопільської “Просвіти” О. Барвінський, на думку українського історика І. Чорновола, тяжів до ліберального консерватизму<sup>8</sup>.

Останній намагався створити у суспільстві ліберально-консервативну течію із залученням до неї широких кіл священників і мирян. Ідея знайшла втілення в створеній ним Християнсько-суспільній партії<sup>9</sup>. Це була перша українська консервативна партія. Їй передувало утворення 1896 р. Католицького русько-народного союзу, який 1901 р. перейменовано у “Руську громаду”.

Заснований О. Барвінським союз (далі – КРНС) передбачав піклування про релігійно-моральні, політичні й економічні інтереси українського народу в Галичині на основах католицизму<sup>10</sup>. КРНС не проявив себе нічим, окрім видавництва щоденника “Руслан” та активності О. Барвінського і його прихильників у Державній раді й Галицькому сеймі. Католицький русько-народний союз точкою єднання населення пропонував українську ідею та католицьку церкву. Спільна національна програма українських партій за рахунок відкидання москвофільства мала консолідувати народ. КРНС закликав останні користуватися недооціненими можливостями, наданими Австрійською імперією<sup>11</sup>. Його позицією була вірнопідданість Габсбурзькій короні, згода з єдино виправданими у обстоюванні власних інтересів легітимними методами, шукання шляхів єднання українських національних сил, зняття напруженості в україно-польських стосунках<sup>12</sup>. Однак, всупереч вірнопідданським поглядам, 18 листопада 1903 р. О. Барвінський виступив у Державній раді з вимогою національної автономії для українського народу Галичини<sup>13</sup>.

1911 р. з його ініціативи виник “Християнсько-суспільний союз” (далі – ХСС), який мав чіткішу організаційну структуру, фіксоване членство, місцеві осередки. Він ставив за мету пробудження і підтримання національної свідомості у народі за рахунок роботи в християнському

---

---

дусі, а також збереження прав греко-католицької церкви<sup>14</sup>. До ХСС входили й інші члени “Просвіти” – А. Вахнянин, О. Маковей, К. Студинський.

І. Чорновол відзначив як характерні риси створених О. Барвінським угруповань – ідеологію “органічної праці” (орієнтація на західноцивілізаційні зразки – сім’ю, церкву, приватну власність, національну солідарність – українську національну ідею як частину індивідуальної психології, цілісність, суспільства як організму, де б вищість людини визначалася вищістю її духу та праці<sup>15</sup>), непримиренність до москвофілів і панславізму, обстоювання ідеалу соборної України, компромісність, тривалу співпрацю з польськими консерваторами й австрійським урядом<sup>16</sup>. Українська національна ідентичність, за О. Барвінським, мала черпати сили з греко-католицької церкви<sup>17</sup>. Характерною рисою КРНС–ХСС, на думку Т. Антошевського, була глибока вірнопідданість Австрійській державі та Габсбурзькій династії, що ґрунтувалася на їх політичних переконаннях. У австрійській короні вони бачили гаранта розвитку українців у Галичині<sup>18</sup>.

“Просвіта” з часу свого заснування була індикатором суспільних настроїв. Член львівської “Просвіти” (а у 1932–1939 рр. її голова) І. Брик, згадуючи діяльність організації, писав: “Праця в товаристві була жива і обіймала по змозі усі ділянки життя народу. Вона не була ніколи ні партійна, ні класова. Всіх просвітянських робітників єднала одна висока ідея, і тому в їхній праці була однодушність і гармонія без огляду на партійні переконання та інтереси”<sup>19</sup>.

Пробудження національної свідомості народу, творення української нації були тим етапом, на якому діячі “Просвіти” почали виявляти своє бачення державного устрою, форми правління. Прийняття конституції 1867 р. в Австро-Угорській імперії утверджувало думку про федералістичну форму державного устрою. Аналогічні погляди в українських землях формувались у розрізі ліберальної ідеології.

В українському суспільстві другої половини XIX ст. уже встиг з’явитися стереотип про те, що найкращою формою державного устрою є федеративна, за якої можна буде проголосити автономію українських земель. Федералістичні погляди були пануючими в українських колах обох імперій з 1840-х рр. і альтернативними унітарній державі, про яку через існуючу тоді дійсність та брак державного життя не йшлося. Іншими категоріями українські провідні діячі до кінця XIX ст. практично не мислили. Федералізм, обстоюваний ще представниками Кирило-Мефодіївського товариства, широко підтримувався у Галичині. Там греко-католицька інтелігенція, а згодом українські парламентарії в сеймі вимагали окремого автономного коронного краю з українських земель, що

входили до складу Австро-Угорщини. У Наддніпрянщині в другій половині XIX ст. подібні домагання нелегально висловлювались у вузьких колах української інтелігенції. Проблема українського автономного утворення в складі федерації була провідною до 1918 р.

У Галичині впродовж усього періоду автономії (з кінця 1860-х рр. до колапсу монархії) український народ був позбавлений позицій політичної влади, що було одним із головних наслідків боротьби за галицьку автономію в 1860-х рр. Тема останньої у цьому краї Австро-Угорщини поставала кілька разів: у 1860–1861 рр., коли імператор вагався щодо реорганізації держави на централізованій чи федеративній основі; в 1863 р., коли поляки у Російській імперії підняли повстання та отримали підтримку від земляків в Австрії; й через два роки після компромісу 1867 р., коли це питання було, нарешті, вирішене<sup>20</sup>.

Другий голова “Просвіти” Ю. Лаврівський був прихильником автономії. “Він перший між русинами прозрів, що лиш системою справедливого федералізму, – писав у своїх споминах про нього один із діячів товариства (з 1894 р. загальними зборами організації за заслуги перед “Просвітою” та українським народом іменований як почесний), цісарсько-королівський радник Т. Ревакович, – можна русинам права в Австрії здобути й вбезпечити”<sup>21</sup>.

Поділяв федералістичні тенденції, які б гарантували автономію Галичини, також один з ініціаторів заснування “Просвіти” С. Качала. Наприкінці серпня 1870 р. на сесії Галицького сейму цей посол заявив про потребу подальшої федералізації Австро-Угорської монархії та обґрунтував необхідність прийняття закону про національність<sup>22</sup>. Його позицію у Галицькому сеймі описала газета “Київський телеграф”, відзначаючи, що С. Качала іноді голосував солідарно з якою-небудь польською партією або лише з представниками польського федералізму у випадках, коли мова йшла про підтримку автономії краю, якому загрожувало централістичне правління. Ситуація істотно змінилася 1873–1874 рр., коли централізм був переважаючим за сприяння не лише староруської партії, а й польської більшості, яка відмовилася від опозиції проти райхсрата та за це отримала можливість безперепонної власної національної централізації Галичини<sup>23</sup>.

Виявленню ставлення львівської “Просвіти” до питання державного правління сприяла ситуація на засіданні сейму, де 24 травня 1875 р. польські централісти почали чинити опір у наданні фінансової допомоги товариству для видання українських шкільних підручників. Організації робилися закиди в тому, що вона у своїх популярних виданнях, зокрема “Що нас губить і що нам помогти може” й “Ластівці” (виданих її ж коштом), підбурює український народ до розуміння нерівності між

---

---

панами та селянами, а також налаштовує проти всього польського, даючи пораду “не обертати себе в наймитів в своїй хаті”, й проти уряду, оскільки нібито чиновники не питають народ про вибір польської або української мови у школах, а лише ставлять питання про вибір між польською і німецькою, крім того, видрукувані брошури підтримують православ’я, а не уніатство. Порухувалося питання віддати гроші, передбачені для “Просвіти”, крайовому відділу <sup>24</sup>.

На згаданому засіданні сейму польський депутат І. Камінський говорив про необхідність надання допомоги “Просвіті”, мотивуючи це необхідністю притримати при собі хоча б тих українців, які підтримують державну польську ідею <sup>25</sup>, маючи на увазі діячів товариства. Субсидію “Просвіті” було затверджено. Проте річні збори останньої засвідчили відмінність у баченні проблеми ідейного підґрунтя розвитку держави та її устрою польськими представниками й діячами товариства. Голова „Просвіти” В. Федорович говорив про те, що організація не визнає над собою іншої опіки, окрім конституційних прав і монарха. Щоб не допустити цілковитий контроль сейму за діяльністю “Просвіти” й попередити втрати прибутків товариства, В. Федорович надав організації значні пожертви в сумі 12 000 гульденів (близько 8 тис. ринських), представлені родинним маєтком Клебанівка у Збаразькому повіті, мотивуючи це тим, що “товариство утворене із незалежних людей та за свої справи не відповідає ні перед ким, окрім своєї партії (мав на увазі народовців – О.М.); воно не має інших цілей, окрім просвіти і піднесення духу нашого бідного народу” <sup>26</sup>. С. Качала після виступу керівника пояснив позицію “Просвіти”, розтлумачуючи безпідставність висунутих польською стороною мотивів. “Сторонні люди бажають нав’язати нам якісь невизначені “державні ідеї” (польські). Ми не стоїмо на ґрунті цих ідей, – зазначив С. Качала, – ми визнаємо лише одну державну ідею, яку австрійські громадяни можуть визнавати, – австрійську. Наше теперішнє положення, нашу свободу та право обговорювати свої справи ми отримали не від кого іншого, як лише від Австрії та австрійського цісаря” <sup>27</sup>. Після обговорення проблеми члени організації відмовилися від субсидії Галицького сейму на видавництво шкільних підручників.

Масового обстоювання проблема державного устрою набула в 1890-х рр. із зародженням політичних партій у Галичині. Цьому, вважаємо, сприяло згуртування української спільноти, піднесення в останній національної свідомості й поступовий перехід її на державний щабель розвитку. Завершенням змін у свідомості українського населення стало формування думки про державну незалежність. У Галичині ця проблема була предметом теоретичних дискусій уже в 1890-х рр. (Ю. Бачинський, І. Франко). Однак 1917 р. ця ідея не здобула загального поширення <sup>28</sup>.

Першою партією, яка ідеал політичної самостійності українського народу висунула одним із своїх програмних завдань, була радикальна <sup>29</sup>.

Член Львівської “Просвіти” І. Франко на ранньому етапі представляв у товаристві радикальну ідеологію – соціалізм. Проте під впливом праці Ю. Бачинського “Україна irredenta”, він почав твердити, що слід наближатися до ідеалу національної самостійності <sup>30</sup>. Ця ідея користувалася меншою популярністю в підросійській Україні, де не була всеохоплюючою.

У суспільно-політичному житті південно-західної України в XX ст. Була також поширена думка про автономію Галичини як коронного краю, порушена 1915 р. у праці члена “Просвіти” М. Лозинського. На його думку, завдяки поділу останньої в Австрії слід було утворити український коронний край. Конституцію для нього передбачалося створити на основі загальних австрійських взірців, запровадити загальне, рівне, таємне виборче право до крайового сейму. Українська мова в школах, урядових структурах, публічному житті повинна була мати всі ті права, які належали мові переважаючої національної більшості в регіоні. Крім того, зазначалася потреба врахувати справу приєднання української частини Буковини до коронного краю. У разі відділення якої-небудь частини української території від Росії вона повинна була стати частиною відповідного регіону в Австрії <sup>31</sup>.

М. Лозинський вважав необхідним за нової організації Галичини ліквідувати її конституційно-правову та адміністративну єдність, поділити територію на два окремих коронних краї, утворені на історично-національному підґрунті. Тенденції історичного розвитку протягом XIX ст. привели в Європі до визволення народів і появи, на думку М. Лозинського, політично самостійних організацій у формі національних держав або автономних провінцій у поліетнічних утвореннях. У цих рамках мали втілитися прагнення українського народу до визволення з-під чужого панування та набуття національної самостійності, що не тільки стало потребою для нього, а й було в інтересах Австрії як повноправного члена Габсбурзької монархії народів <sup>32</sup>.

У товариствах підросійської України також були представники різних течій. Так, голова київської “Просвіти” Б. Грінченко був самостійником, однак водночас сповідував погляди, характерні для ліберальної ідеології. Обстоюючи потреби української школи, останній твердив, що у ситуації “вигнання” української мови і літератури з шкіл винна система, яка є “частиною” основної внутрішньої політики держави” <sup>33</sup>. Вихід із ситуації утисків та заборон національного життя недержавних етносів Росії, створення умов для їх розвитку, а водночас і держави він вбачав в організації порядку, за якого буде “братнє співжиття населяючих

державу народів”<sup>34</sup>. За таких обставин вони повинні були підкорятися визначеним умовам загальнодержавного життя, з одного боку, а з іншого, – отримати непорушне право й можливість розвивати свої національні риси та мову. Така ситуація вбачалася Б. Грінченком лише за впровадження системи, протилежної до централістичної. Ліберальні тенденції в своїх поглядах він обґрунтовував перебуванням українських земель у складі Росії, проте не відкидав можливості створення самостійного державного утворення: “Ми українці-русини з України Наддніпрянської, російської, дуже добре знаємо і розуміємо, що мусимо бути частиною російської держави і що, тільки поклавши в основу своєї діяльності сю думку, можемо сподіватися яких реальних наслідків тієї діяльності. Через те ми, повстаючи проти тих утисків, які терпить у Росії українська народність, повстаємо як члени російської держави і певні, що прийде час, коли Росія так само забезпечить нам наші права, як Австрія забезпечила їх австрійським українцям... Протестуючи проти однімання в принципі у нас права на політичну самостійність, ми дуже добре знаємо, що історія не вертається назад, і тільки бажали б, щоб і наші вороги не забували сієї правди”<sup>35</sup>.

Самостійником, творцем ідеології українського консерватизму був член Київської “Просвіти” В. Липинський. І. Гирич твердить, що дві визначальні риси політичних уподобань останнього – консерватизм та самостійництво – окреслилися вже в передреволюційні часи<sup>36</sup>. Про державницькі й самостійницькі погляди його, які утвердилися до Першої світової війни, писав і Я. Пеленський, стверджуючи, що В. Липинський послідовно пропагував концепцію незалежної української державності у своєму неопублікованому трактаті “Меморіал до українського комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі” з грудня 1912 р. В творі висувалася концепція самостійної Української держави з демократичними засадами незалежно від її конституційного устрою<sup>37</sup>. У період між 1908 та 1919 рр. В. Липинський наголошував на першорядності системи демократії й республіканського устрою щодо України<sup>38</sup>. Починаючи з 1919 р., він висунув ідею дідовичного гетьманату. В еміграційний період (1919–1929 рр.) він перейшов на інші позиції, вважаючи найкращою формою державності конституційну гетьманську монархію<sup>39</sup>.

М. Попович відзначав В. Липинського як чи не єдиного послідовного ідеолога консерватизму першої чверті ХХ ст., формальну відмінність його концепції від ліберальної вбачав у монархічній орієнтації<sup>40</sup>. Я. Дашкевич вважав, що останній сформувався як політичний мислитель уже фактично після революції, коли створив модель української держави у вигляді трудової монархії<sup>41</sup>. Після поразки визвольної

боротьби приклад Української Держави П. Скоропадського підштовхнув В. Липинського до створення теорії спадкової монархії в Україні. Концепцію він виклав у праці “Листи до братів-хліборобів”, яку написав у 1919–1926 рр.<sup>42</sup>

Прихильником концепції національної незалежності був і член Одеської “Просвіти” С. Шелухін, який стверджував, що український народ, як й інші, має право на державність та самостійність<sup>43</sup>. Він, як і більшість інших учасників українського державотворення 1917–1920 рр., описав свої погляди вже після поразки визвольної боротьби, перебуваючи в еміграції. На той період бачення С. Шелухіним державності України усталилося. Він стверджував, що самостійники, до яких відносив також себе, будучи прихильниками традицій вітчизняної минувшини, проектували українське майбутнє й уже до 1917 р. будували самостійницьку ідеологію на історико-правових підставах, складали плани для конструктивної роботи у державному, соціальному, економічному будівництві. Однак С. Шелухін визнавав, що революція захопила самостійників, як і всіх інших, неорганізованими, стверджував, що їх діяльність проводилася в одеській “Просвіті”, але, оскільки на заваді стояла жандармерія, ця робота була законспірованою та кабінетною, позбавляла можливості поширення ідеології серед інтелігенції й формування відповідної свідомості у народі<sup>44</sup>. Незважаючи на це, самостійницька течія, на думку С. Шелухіна, перемогла в одеській “Просвіті”.

Таким чином, “Просвіта”, завдяки своїй здатності працювати з народом і об’єднувати людей різних політичних поглядів, представників відмінних між собою ідеологій, стала тим центром, де формулювалося бачення української державності. На початку функціонування організацій, їх діячі, охоплені синдромом “територіального патріотизму”, були щирими прихильниками імперій, у яких проживали. З усвідомленням себе представниками великої європейської нації вони почали схилитися до можливості створення власної держави. На ранніх етапах це було бачення останньої як частини федеративного об’єднання. Згодом члени “Просвіти” прийшли до думки про необхідність утворення незалежної держави. Незважаючи на наявність серед членів “Просвіти” представників різних ідеологій, потребу власної державності обстоювали всі.

---

<sup>1</sup> Антошевський Т. Олександр Барвінський і український християнсько-суспільний рух наприкінці XIX – на початку XX століть // Олександр Барвінський. 1847–1927. – С. 45–58.



- <sup>2</sup> *Чорновол І.* Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності // Барвінський О. Спомини з мого життя. – Нью-Йорк; К., 2004 – С. 17–35.
- <sup>3</sup> Там само.
- <sup>4</sup> *Дашкевич Я.* Хам чи Яфет: В'ячеслав Липинський і українська революція // Липинський В. Студії. – К., Філадельфія, 1994. – Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – С. 60–67.
- <sup>5</sup> *Осташко Т.* Суспільно-політична діяльність Вячеслава Липинського на тлі його листування // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Архів. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. 1: Листування. – С. 119–152.
- <sup>6</sup> *Гелей С.* Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. – Львів, 1996. – С. 103.
- <sup>7</sup> Там само. – С. 63.
- <sup>8</sup> *Чорновол І.* Вказ. праця. – С. 29.
- <sup>9</sup> *Романів О.* Слово про Олександра Барвінського (замість вступу) // Олександр Барвінський. 1847–1927: Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997 р. – Львів, 2001. – С. 8.
- <sup>10</sup> *Чорновол І.* Вказ. праця. – С. 29.
- <sup>11</sup> *Антошевський Т.* Вказ. праця. – С. 47.
- <sup>12</sup> Там само. – С. 49–50.
- <sup>13</sup> *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. – Львів, 1926. – Ч. 1. – С. 388.
- <sup>14</sup> *Чорновол І.* Вказ. праця. – С. 29–30.
- <sup>15</sup> Див.: Там само. – С. 24.
- <sup>16</sup> Там само. – С. 30.
- <sup>17</sup> Там само. – С. 31.
- <sup>18</sup> *Антошевський Т.* Вказ. праця. – С. 57.
- <sup>19</sup> *Брик І.* З картин забутого // «Просвіта» за шістьдесять літ. – Львів, 1928. – С. 58.
- <sup>20</sup> *Химка Д.-П.* Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині. – К., 2002. – С. 24
- <sup>21</sup> Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаніка. – Ф. 11. – Папка 32. – Од. зб. 4651. – Арк. 3 зв.
- <sup>22</sup> *Чорновол І.* Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 рр. – Львів, 2002. – С. 141.
- <sup>23</sup> Галицькій Сеймъ и “Просвіта” // Общество “Просвіта” и Галицкий сейм в 1875 г. (Из газеты «Киевский телеграф» № 80, 81, 82). – К., 1875. – С. 4.
- <sup>24</sup> Там само. – С. 5.
- <sup>25</sup> Там само.
- <sup>26</sup> Там само. – С. 7.
- <sup>27</sup> Там само.
- <sup>28</sup> *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 187.
- <sup>29</sup> *Бачинський Ю.* Україна *irredenta* // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К., 2001. – Т. VI (90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.). – С. 34.
- <sup>30</sup> *Іван Франко* про українську самостійність // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI (90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.). – С. 85.

- <sup>31</sup> Лозинський М. Утворення українського коронного краю в Австрії. – Відень, 1915. – С. 75.
- <sup>32</sup> Там само. – С. 71.
- <sup>33</sup> Фрагменти з архівів Б. Грінченка [Нужды украинской школы (заява, автор тексту якої – Б. Грінченко)] // Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітня праця Бориса Грінченка. – К., 1999. – С. 170.
- <sup>34</sup> Там само. – С. 171.
- <sup>35</sup> Там само. – С. 170–172.
- <sup>36</sup> Гирич І. В'ячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Архів. – Т. 1: Листування. – К.; Філадельфія, 2003. – С. 90.
- <sup>37</sup> Пеленський Я. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна // Липинський В. Студії. – К.; Філадельфія, 1994. – Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – С. 17.
- <sup>38</sup> Там само. – С. 19.
- <sup>39</sup> Там само. – С. 19–20.
- <sup>40</sup> Попович М. В'ячеслав Липинський і український консерватизм // Липинський В. Студії. – Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – С. 45.
- <sup>41</sup> Дашкевич Я. Вказ. праця. – С. 62.
- <sup>42</sup> Осташко Т. Вказ. праця. – С. 136.
- <sup>43</sup> Див.: Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936. – С. 8–9.
- <sup>44</sup> Там само. – С. 67.